

ДЕЙКТИЧНА АНТРОПОРЕЛЕВАНТНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ РОМАНУ ІВАНА БАГРЯНОГО “САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ”

Лавриненко С.Т.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Найдавнішою проблемою, що незмінно зберігає значущість для лінгвістичної науки, є питання співвідношення мови, мислення й об'єктивної дійсності. Універсальні, притаманні усім мовам, вказівні слова з особовим, просторовим та часовим значенням якнайкраще відтворюють антропологічну специфіку адаптації екстралінгвістичних реалій у мовній картині світу художнього тексту. За допомогою вказівних слів автор створює “значення своєї аперцепції – моделює уявний місток від слухача або читача до предмета як такого, що, можливо, був колись сприйнятим чи стосується кола вражень трохи забутих, але порівняно легко відновлюваних [Булаховський 1977:573]”

Відносність і специфічність значення вказівних слів дозволили виділити їх у окремий семантичний шар, протиставлений класу номінативних слів. Вивчення різноманітних проявів вказівності у лексиці тісно пов'язане з лінгвістичними феноменами егоцентризму та дейксису, розмежування яких часто ускладнюється. Під дейксисом розуміють клас мовних явищ, інтерпретація яких передбачає знання реалій екстралінгвістичної ситуації, за умов якої відбувається спілкування, або контексту [Лінгвістичний енциклопедичний словник 1990:685]. Оскільки однією з таких умов виступає наявність особи мовця, дейксис охоплює усі явища лінгвістичного егоцентризму. Роль вказівності у референтній співвіднесеності слова і контексту, вплив її різноманітних проявів на змістову інтерпретацію висловлення, особливості функціонування вказівних елементів активно вивчаються. Дейктичні засоби мови (лексичні й граматичні) утворюють вказівне поле мови, протиставлене символічному на підставі співвіднесеності номінативної і референтної функцій мовного знаку. За О.Кравченком [Кравченко 1992:84], дейктичні елементи утворюють один з мовних класів і поділяються на темпоральні, локативні, інтерлокативні та контекстуальні. На думку Б.О.Серебренникова [Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира 1988 :146], дейксис є найяскравішим атрибутом людського мислення. У світі неістот не існує дейктичних засобів, оскільки вони там не потрібні. Людині ж дейксис необхідний для комунікації, хоча, зрозуміло, що предмет чи особа не змінить властивостей в залежності від способу виділення його з ряду інших об'єктів. Мовлення, позбавлене дейктичних засобів, може бути абсолютно незрозумілим реципієнтові.

Дейксис природної мови можна характеризувати як спосіб, за допомогою якого соціо-просторово-темпоральна прив'язка спілкування мотивує форму висловлення, дає матеріал для інтерпретації комунікативного сегменту або як елемент граматичної та лексичної систем мови, що служить для індикації такої прив'язки. Отже, вивчення дейктичних одиниць передбачає, у першу чергу, визначення типу вказівки на особу, місце, час, а потім потребує виявлення відправної позиції, відносно якої здійснюється вказівка. Враховуючи, що центром поняття дейксису (так само й егоцентризму) виступає вказівна функція знака,

пов'язана з ідентифікацією його референта, ми будемо використовувати термін “індекс”, “індексальність” для позначення явищ, референція яких не може бути здійсненою без знання базового контексту. Саме з цієї причини до розряду індексальних одиниць належать егоцентричні та негоцентричні вказівні одиниці, адже індексальність є спільною для них функцією. Загальноприйнятим є виділення таких компонентів індексу: реальний та уявний світ; момент часу; місце; суб'єкт мовлення; об'єкт мовлення (аудиторія); набір конкретних реалій, на які можна вказати; сегмент дискурсу; безперервний перебіг подій. Очевидно, що всі вони так чи інакше стосуються характеристики образу персонажу художнього тексту. Таким чином, зрозуміло, чому індексальні явища, наявні у романі Івана Багряного “Сад гетсиманський”, утворюють своєрідну систему, референтно співвіднесену з картиною світу тексту, в центрі якого перебуває людина – персонаж як об'єкт опису і автор як суб'єкт оповіді.

У тексті аналізованого роману, наявні два типи контекстів, які можуть включати антропорелевантні індексальні одиниці – егоцентричний та негоцентричний. Відповідно, усі індексальні маркери поділяються на дві групи: 1) слова, егоцентричні за своєю природою, які утворюють егоконтекст лише фактором власного функціонування (я, ми, ти, ви та ін.); 2) слова, негоцентричні за своєю природою, що можуть адаптуватися як у егоцентричному, так і у негоцентричному контекстах (дехто, який, той та ін.). Одиниці першої групи є власне дейктичними, їх семантика включає вказівку на мовця, героя твору, від особи якого ведеться оповідь, інші дешифрують центр координації, внутріконтекстний суб'єкт сприйняття, що співпадає з об'єктом мовлення, тобто – персонажем тексту. Індексальні слова позбавлені денотату, мають лише референт, який постійно змінюється синхронно до мовленнєвої ситуації. Одне й теж саме індексальне слово може позначати різних персонажів твору у різних сегментах тексту. Разом з тим, герой може характеризуватися за допомогою серії антропорелевантних маркерів. З визначених позицій ми й будемо розглядати систему індексальних позначень особи, представлену у романі Івана Багряного “Сад гетсиманський”.

Система егоцентричних вказівників, наявних у творі, об'єднує групи займенників першої, другої та третьої особи, денотація яких визначається відносно мовця. Аналіз значення егоцентриків базується на врахуванні трьох взаємопов'язаних категорій – особи, місця, часу.

Відповідно до словникових дефініцій, дейктична функція особового займенника “я” визначається як все те, що стосується мовця; дейктична функція займенника “ти” співвідноситься з особою адресата; дейктична функція займенників “ми”, “ви” пов'язується з вказівкою на групу осіб, до складу якої входять або адресат, або адресант; дейктична функція займенників “він”, “вона”, “вони” – з вказівкою на особу або предмет, названі раніше, які не виступають у ролі адресата або адресанта [Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів 2001:45].

Відомо, що функціональні особливості займенників реалізуються у контексті. Для роману-епопеї “Сад гетсиманський” найтиповішими є випадки конкретизації займенників у наступному (правому) контексті: “Це вона – Галя, яка була ще маленькою.” “Я начальник групи й звати мене Фрей, - говорив далі гість у військовій уніформі, рекомендууючись Андрієві.” “Щоб ви, сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні, міцно купи трималися, та й найменшого брата рятували.”

Лівий контекст (попередній) також досить часто розкриває зміст дейктичних одиниць: “Давиде! Ви ще маєте шанс... - прошепотів Андрій.” “Хто дав право... ось цьому...ось цьому... зневажати честь моєї матері, мого батька?! Вони темні й неписьменні – це так...” “Гриша! Навіщо ти так зробив?.. У мене ж дружина й діти.”

У ході аналізу помічено, що Іван Багряний широко використовує особові дейктиви, егоцентрики, з певним творчим завданням: вони виступають у романі як тонко осмислені складники індивідуального стилю письменника. Достатньо велике місце у тексті роману відводиться внутрішньому монологу головного героя, що оформлюється у вигляді його роздумів. У такий спосіб автор намагається якнайдетальніше схарактеризувати емоційний світ Андрія Чумака, відтворити його світогляд, а також передати задушливу атмосферу загальної підозрілості й страху, за умов якої лише самому собі можна було відверто викласти власні міркування. Застосування егоцентриків у діалогах має на меті залучення читача до реалій сюжету, допомагає відчутти найтісніший зв’язок з героями твору, краще зрозуміти їхню духовність, уявити надії, прагнення, сподівання. Ясна річ, особові займенники обслуговують визначені настанови аналізованого тексту. Егоцентрику “я” відводиться важлива роль у оформленні внутрішнього монологу, відтворенні опозицій, індексації персонажів. Кожний герой по-різному реалізує і розкриває власне “я” у тексті. Можна з певністю стверджувати, що усі “я” роману чітко розподілені на “я” – “кат” і “я” – “жертва”, проте у кінці твору автор підводить читача до думки, що усі “я” епопеї є жертвами безглуздої та жорстокої системи. Оскільки роман “Сад гетсиманський” має реалістичний і, навіть, викривальний характер, у ньому немає дейктичних елементів, референтних міфоніму чи зооніму, через те, що усі персонажі епопеї – конкретні люди, прямо чи опосередковано прив’язані до певної історичної доби. Наведемо приклади, коли дейктичним егоцентриком “я” позначено особу, референтну суб’єкту чи об’єкту оповіді: “І я от тебе буду мучити... (Донець враз подався наперед і карбував злісно, глузливо, двозначно, провокаційно)... І я маю на те право, бо... Бо я маю більшу, ніж ти ідею.” “Слухайте, - видавив Андрій хрипко, намагаючись бути цілком байдужим. – Я підпишу двохсотку, лиш дайте на підставі закону ознайомитись з ділом.” “Та це ж я, мамо, Андрієві...– Галя озирнулась по хаті і поставила вузлик на покутті.” Егоцентрик “я” домінує у творі. Можна стверджувати, що у різних контекстах він набуває нових відтінків значення і, навіть, оцінності, про що свідчать наведені вище приклади: “я” слідчого Донця, “я” Андрія Чумака і “я” сестри Андрія Галі – абсолютно різнонаповнені індексальні категорії твору. Помічено, що у тексті

роману індикація референтів займенника “я” найчастіше відбувається у прямій мові.

Наступною за частотою вживання одиницею егоцентричного дейксису є займенник “ми”, який дешифрується у словах автора чи словах мовця: *“Тут начальник його заспокоїв посміхаючись: “Тихше, тихше, товаришу Донець. Не хвилюйтесь. Йдіть краще на хвилинку сюди, ми його як слід допитаємо.” - Донець рішуче ступив з-за столу насеред кімнати. В цей час Фрей зайшов за стіл і забрав із шухляди Донцевого револьвера.”* У контексті представлено “ми” учасників комунікативної ситуації, дейктив указує на двох слідчих, які разом ведуть допит. Можна зробити висновок, що займенник “ми” індексує взаємодію: *“Ви одружитесь, але втечете з шлюбного ложа, бо ми обступимо вас – мільйони й тьми нас, замордованих, скривавлених, і ревтимем так, що ви не здібні будете прикласти уст і напитися з келиха любові.”* Наведений контекст включає “ми” спільності, референтом дейктиву є сукупність усіх несправедливо засуджених, тих, хто постраждав у роки репресій. Як бачимо, займенник “ми” виступає важливою субкатегорією особового дейксису: він вказує на взаємодію суб’єкта з об’єктом, може бути співвіднесеним з найрізноманітнішими референтами. Можемо зробити висновок, що займенники першої особи однини і множини у романі вказують на учасників мовленнєвого акту, виконують важливу стилетвірну роль, посилюючи експресивність мовлення персонажів.

Перейдемо до аналізу дейктивів другої особи. Індикація референтів займенників “ти”, “ви” здійснюється, переважно, у межах прямої мови, зокрема, за допомогою звертань. Значення індексального елемента “ви” полягає в тому, що він виділяє осіб, до яких звернене мовлення. Таких осіб може бути: одна (“ви” поваги, етикетне), дві (“ви” сукупності, “ти” + “ти”), багато (“ви” спільності): *“Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! І всього...”* У контексті представлено етикетне “ви” поваги до людини старшого віку, окрім того, звертання до матері на “ви” є суттєвою рисою українського національного виховання. Таким чином, автор не лише передає зміст слів, звернених до матері, але й характеризує родинний уклад співрозмовників. *“Ви мені простіть, браття... Тільки ж я знав, що зустріну вас тут. Через годину я від’їду.”* Антропорелевантний маркер “ви” референтно співвідноситься з вказівкою на рідних братів Андрія Чумака. *“Ви підете зараз з нами, - звернувся він до Андрія. – Де ваші речі?”* Особовий дейктив вказує на офіційно-діловий стиль спілкування. *“Ви нас розчавите, але самі ви ніколи не матимете щастя!”* У наведеному емоційно-забарвленому контексті представлено “ви” спільності, мовлення звернене до великої уявної антагоністично налаштованої аудиторії, дейктив має публіцистичне звучання.

Займенник “ти” безпосередньо вказує на особу, до якої звертається мовець. Референтність дейктива визначається контекстом і може дешифрувати авторське ставлення до об’єкту мовлення. Дешифрація егоцентрика може бути внутрішньою або зовнішньою: перша реалізується у словах мовця, прямій мові; друга – представлена у словах автора: *“Агов, земляче! Може б ти мені купив махорки, га?”*

“Але ж це безглуздя! – вигукнув Андрій не без нотки відчаю. – Нічого. Потім будемо бачити, чи безглуздя, чи ні. От як ти даси на все вичерпні відповіді, як виложиш все, що натворив відповідно до цих пунктів, тоді й побачиш, чи безглуздя це!” Помічено, що у випадках внутрішньої референції дейктив використовується з метою додаткової концентрації уваги співрозмовника, відтворення розмовного колориту, залучення читача до уявної участі у колізіях твору. Зовнішня референція має характерологічну мету, дозволяє розкрити підтекст взаємин, що існують між учасниками комунікації: *“Ти брешеш! Те, що ти сказав, ти брешеш!.. - А-а.. – Великін зняв із дубового стільця спинку, що виявилось, легко здіймалася і вкладалася знову на місце, й наблизився до Андрія: - Як ти сказав?!”* У наведеному контексті спостерігається використання егоцентрика “ти” з відтінком ситуативної рівноправності. Офіційна процедура допиту, здавалося б, потребує використання стандартної у таких випадках дейктивної форми “ви”, проте, Великін – слідчий, наділений необмеженою владою, свідомо, знущаючись, спілкується з ув’язненим на “ти”. Андрій Чумак - політичний в’язень, приречений на несправедливі звинувачення та переслідування, з почуття власної гідності та неповаги до корумпованої влади, так само каже слідчому “ти”. Як бачимо, використовуючи егоцентрик другої особи “ти”, автор підкреслює рівнозначність комунікантів: вони по різні боки барикади. Окрім цього дейктив підкреслює силу духу Андрія, його переконаність у власній правоті та вміння триматися на рівних з небезпечним і підступним ворогом. У романі майже не представлено вживання “ти” з відтінком дружності або спорідненості, це пояснюється тематичними особливостями тексту та його публіцистично-викривальним характером: *“А це ж ти як, брате, звільнили тебе, чи що?” “Знаменито! Не журиш, брат. Є такий анекдот, чи ти його знаєш?”*

Разом з тим, не можна не звернути увагу на випадки, у яких займенник “ти” набуває негативного або зневажливого забарвлення: *“Ти, сволоч, будеш говорити чи ні?!!” “Значить ти зрікаєшся своєї матері?! Навіть матері? Такий гад затятий. Добре!”* У наведених контекстах індексальні одиниці дешифруються відносно мовця і вказують на його неповагу до опонента.

Розглянуті особливості референції займенника “ти” пояснюються його властивістю вказувати на адресата висловлення. При цьому адресат і об’єкт мовлення співпадають не обов’язково. Відомо, що адресатом мовленнєвого акту виступає респондент, який безпосередньо приймає участь у спілкуванні і реагує на інформацію, передану мовцем. Ясна річ, герой твору може звертатися до групи осіб, маючи на меті отримати реакцію лише однієї конкретної людини. Згадана деталь пояснює багатоманітність референтних відповідників займенника “ти”, зафіксованих у тексті роману.

Таким чином, займенники другої особи виступають важливими субкатегоріями дейктичної системи твору: вони розкривають форми взаємодії суб’єкта з об’єктом, дешифрують позицію автора.

Розглянемо систему дейктивів третьої особи, представлену у романі Івана Багряного “Сад гетсиманський”. Займенники третьої особи використовуються у

тексті з різною частотністю. Основною масою героїв твору є чоловіки, через що активно функціонує егоцентрик “він”, референтами якого виступають персонажі чоловічої статі; на другому місці – займенник “вони”, що індексує множинність, спільність осіб, адже у романі досить активно функціонують збірні узагальнені образи (родина Чумаків – “вони”, група арештантів – “вони”, група слідчих – “вони”, вороги народу – “вони”, керівники держави – “вони” та ін.). Найменше використовується особовий дейктив “вона”: твір побудований у такий спосіб, що у ньому діє зовсім мало персонажів жіночої статі, які майже не представлені у персоналіях: *“І нарешті вона з’явилася, та особа, якій тепер мала належати Андрієва голова. Раптом і несподівано. Це була жінка. Вона промчала, як фурія, коридором мимо – сухорлява, рудогрива, ні, вогненногрива, й досить молода, й досить гарна, в військовій блузці, з портупеєю через плече й через опуклий бюст. Під тим її поглядом і взагалі при її появі Андрій не звівся і не став струнко – він собі сидів спокійно й дивився на вогненногриву фурію, відзначивши про себе, що це чудо не зволило навіть привітатися, з’явившись.”* Повторне використання однотипних займенників в межах вузького контексту сприяє концентрації читацької уваги, підкреслює інтенсивність дії: *“Тепер вони мусять припирати його речовими доказами, показуючи йому документи діла, різні свідчення, ловити його на фактах, іменах, датах. Вони мусять, хочуть чи не хочуть, показати йому все, що там вони мають в тій грубій зеленій течці.”*

Егоцентрики третьої особи найчастіше реалізують внутріконтекстну вказівність, конкретизація відбувається рівною мірою у наступному (правому) та у попередньому (лівому) контекстах. Денотація егоцентриків третьої особи в межах твору визначається відносно персонажу-мовця, референція здійснюється у мовленнєвих сегментах окремих героїв: *“А-а, він бідняжка не знає, про що йому говорити, забув. Слідчий! - обернувся Великін до Сергєєва. – Поясніть цьому ідіотові, на яку тему він має говорити!” “Чого ржеш?! – визвірився Сергєєв. – Нічого, він ще й закукурікає, - проїдлив Великін. – Весело? – гримнув він на Андрія.”* Егоцентрик “він” може здійснювати індексацію особи, яка присутня при розмові, але не бере у ній словесної участі, саме так побудовано автором опис допитів: жертва має мовчки терпіти знущання слідчих, які зневажливо розмовляють про неї, розраховуючи на ефект залякування. У такому випадку дейктив набуває додаткового емоційного забарвлення. Щоб переконатися у цьому, достатньо порівняти семантичне наповнення розглянутих одиниць із звичайним авторським “він”, за допомогою якого Іван Багряний акцентує увагу читача на певному персонажеві, наприклад: *“Іваненко лишає речі, затягається наостанку цигаркою, передає недопалок товаришеві й, нічого не запідозрюючи, йде без “вещей”, він іде, може, в якійсь формальній справі. Двері пропускають і зачиняються за ним. Він підходить до столу. – Прізвище? – запитує прокурор не глядя, байдуже. – Іваненко. Прокурор махає рукою в напрямку других дверей. Він не перепитує навіть ім’я й по батькові або питає ім’я, але не питає по батькові. Тому часто, замість Іваненка Івана Івановича, розстрілюють Іваненка Івана Трохимовича. Але яка різниця! Другим разом розстрілюють і Івана Івановича, де він дінеться?”* У

наведеному контексті егоцентрик третьої особи “він” представлений у авторському мовленні, проте денотація його неоднакова: “він” на позначення конкретного ув’язненого та “він” узагальненого значення, за допомогою якого Іван Багряний вказує на необмежену кількість усіх можливих жертв репресій.

Окрім вищенаведених варіантів, егоцентрик “він” може вживатися у мовленні персонажів з метою здійснення вказівки на особу, якої немає поблизу: *“Андрій зміряв його поглядом, примружився і відповів так само байдуже: - Уявіть собі, що після тієї розмови, яку він відбув раніше, мабуть, з вами, він уже нічого не говорив. Уявіть собі.”*

Дейктив третьої особи “вона” майже не представлений у тексті роману через обмежену кількість персонажів жіночої статі. Референтами егоцентричної форми “вона” можуть виступати дві групи осіб, які по-різному впливають на долю й настрій головного героя. Це, з одного боку, близькі й рідні Андрієві жінки: мати, сестра Галя, наречена Катерина. З іншого боку - це чужі, ворожі Андрієві представниці влади: Нечаєва і товаришка Клава – слідчі. Таким чином, не дивно, що референція егоцентрика “вона” здійснюється у двох діаметрально протилежних площинах: *“В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в’язницею і засланням. Вона увійшла... Постояла... І раптом, округнувшись, вийшла...”* *“Це була Галя, його рідна сестра, Галя!.. Вона вся тремтіла й намагалася щось проштовхнути крізь горло...”* *“Андрієві хотілося, щоб вона взагалі мовчала, а ще краще, щоб пішла геть, і хай би лишилася ілюзія, що це була все-таки жінка, і що вона мала, може, щось в серці від жінки...”* Сумарне експресивне забарвлення егоцентрика “вона” визначається широким контекстом.

У романі наявний дейктичний вказівник “воно”, який вказує на дитину. Частотність вживання визначеного егоцентрика є досить низькою через те, що у тексті твору немає персонажів дитячого віку. Займенник “воно”, референтний істоті, функціонує лише у спогадах Андрія Чумака про минуле: *“В сліпучо білій сорочці воно спало сидячи, припавши солодко-зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей.”* У наведеному контексті займенник “воно” має розмовне забарвлення.

Розглянемо дейктичну вказівність, пов’язану з можливостями егоцентричної одиниці “вони”. Займенник “вони” може вказувати на сукупність осіб, обмежену чи необмежену кількісно. Референтами займенника “вони” можуть виступати особи чоловічої й жіночої статі. Дешифрація займенника “вони” у тексті роману, звичайно, здійснюється у попередньому контексті: *“Лиш ніхто тих матерів не бачив, окрім одного, того, що висів перший. Після того його довго й пристрасно розпитували: “Які вони?”* Референтом займенника “вони” виступає група матерів політв’язнів, які намагаються довідатися про долю своїх дітей. *“Минуло ще багато часу. Нарешті почулися голоси – жіночі! Ведуть до машин жінок. Ось вони близько, щось говорять з оперативниками. Котрась жартує, їй відповідають, теж жартуючи, чемно...”* Референтом займенника “вони” виступає група ув’язнених жінок, яких перевозять з одного табору до іншого. Дейктив індексує необчислювану кількість осіб, проте, зрозуміло, що їх чимало. Для тексту роману

“Сад гетсиманський” індексація жіночих персонажів за допомогою займенника “вони” є досить типовим явищем, у такий спосіб позначаються дружини, матері, сестри, кохані, образи яких подаються автором недиференційовано з метою реальної характеристики масштабів народної трагедії. *“Так будьте ж розумним – коліться, доки вас не скалічили. Дайте їм все, що вони вимагають, чим то буде безглуздіше, тим краще. Адже, там не дурні сидять і добачать безглуздя, й одвіють його, як полову. І вони вас не покарають тяжко...”* Дейктив “вони” вказує на спільність осіб, що вирішують долю заарештованих. Контекст не дає можливості точно назвати прізвища або визначити кількість слідчих, прокурорів, наглядачів, які катуватимуть підозрюваних, але зрозуміло, що тих осіб дуже багато, Іван Багряний навіть називає їх “системою”, всі вони налаштовані на знищення уявних ворогів народу і дуже схожі у методах роботи. Займенник “вони” сприяє узагальненню образів представників карної системи.

Трапляється, що дейктив “вони” позначає обмежену кількість осіб, число яких можна легко встановити, аналізуючи контекст: *“Вони співали пісню “Ой не пугай, пугаченьку!..” Власне, співав Микола, а Андрій з Руденком лише тихенько йому помагали, скорше ж співали мовчки, серцем, кожен по-своєму. Але все одно вони співали втрійку, а Санько сидів слухав.”* Дешифрація займенника відбувається у словах автора, саме він визначає й описує учасників “камерного” співу. *“Вони завжди - кожної ночі! – працюють на пару. Один стріляє, другий добиває вже лежачих, тих, кого не взяла зразу куля.”* Кількість осіб, позначених займенником “вони”, визначається у мовленні персонажу, який оповідає про двох виконавців карних вироків. *“Ось так скінчилася зустріч чотирьох братів рідних ще й сестри їхньої – дітей старого Чумака, добрих і вірних... Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля.”* Четверо дітей старого Чумака пройшли крізь жорстокі випробування і залишилися, як заповідав їм батько, вірними одне одному. Можемо припустити, що саме з метою додаткової індексації наведеної думки автор чотири рази вживає у останньому абзаці роману дейктив “вони”, позначаючи у такий спосіб непорушну єдність і згуртованість представників роду.

У сфері особового дейксису епічного тексту наявні універсальні займенникові опозиції, типологія яких визначається сюжетними колізіями тексту. Для роману Івана Багряного “Сад гетсиманський” такими опозиціями є протиставлення “я - ти”, “я - ви”, “я - він”, “ми - ви”, кожне з яких відтворює суб’єктно-об’єктний характер оповіді. Внутрішня ідея твору про антагонізм ката й жертви стає основою, на якій згадані опозиції виникають: *“Ти мене не бачив, Миколо, а я тебе бачив у Хабаровську 1 Травня минулого року; ти був на трибуні поруч з Блюхером.” “Руки опустити! Ноги простягнути!.. Ось так і сидітимеш. Сиди і думай... Добре думай. А як надумаєш, скажеш. Я певен, що ти скоро надумаєш... І підпишеш. Бажаю успіху. Та не йорзай! Бо зле буде думати.”* У першому з наведених контекстів представлено опозицію, учасниками якої є брати Чумаки; у другому контексті “я” - слідчий, “ти” - в’язень. *“Та що ви, Бог з вами! Ще*

що вигадайте! Це не я говорю, це ви говорите!..” *“Ви все таки недотепний, Серж. Я бачу щось інше...”* *“Ну що ж ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть. Я – Андрій!”* Опозиція “я - ви” може вказувати на етикетне спілкування або на протиставлення однієї особи декільком. *“А так, блеф!.. Він мене дуже мордував, і я його вирішив завербувати. Оце й тільки.”* Дейктична опозиція вказує на учасників дискурсу. *“Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось ми своїми закривавленими зіницями.”* *“Тільки якщо ми покладемо цю діадему на вашу голову, то голова не витримає, шия вломиться... Чого ви посміхаєтесь?”* Опозиція “ви - ми” у романі може базуватися на протиставленні узагальнених образів (кати і жертви) або окремих персонажів (слідчий і в’язень).

У романі Івана Багряного “Сад гетсиманський” окрім системи особових маркерів представлено групу дейктивів, які здійснюють антропорелевантну вказівку. Згадані індексальні явища, до яких належать одиниці “той”, “цей”, так само мають егоцентричну природу. Семантика зазначених дейктивів базується на поняттєвому протиставленні “близький” – “далекий”, яке реалізується відносно особи мовця. Частотність використання егоцентричних вказівників “той”, “та” зумовлюється авторськими настановами на узагальнення: *“Увесь той юнак був позначений якоюсь кричущою суперечністю: така зелена-зеленісінька молодість і така, прости Господи, аж до карикатури доведена, грізна суворість, набундюченість.”* *“Що-о?! Жгут?! А-а, це отой Жгут...”* У наведених сегментах тексту дейктив “той” позначає конкретну людину, про яку йдеться у відповідному епізоді роману. Проте, така референція займенника “той” спостерігається не завжди, досить часто ним позначається узагальнена особистість, збірний образ: *“Будете писати заяви й давати наглядачам або черговому корпусу, а той передасть їх за призначенням.”* *“А попри ті двері й засуви в кожному коридорі ходив, як тінь, навшипиньках стандартний наглядач – ходив нечутно й до чогось прислухався, витягуючи шию, мов пес. Той наглядач не порушував ані тиші, ані порожнечі. Потім Андрій помітив, що тих наглядачів у кожному коридорі два – один в однім кінці, другий в другім.”*

Займенник “цей” у тексті роману здійснює вказівку на особу, про яку йшлося раніше, дейктив активно представлений у діалогах, адже саме в межах діалогічного дискурсу буває потрібною додаткова індексація персонажу з метою концентрації уваги читача на особливостях його поведінки або індивідуальних якостях: *“- Е, ні, з цим ти не побавишся. Цей тебе, Клавочко, роздавить.”* Досить часто дейктив “цей” зустрічається у межах авторського мовлення. Використовуючи його, Іван Багряний створює особливу систему координат, де “я” – автор, а “він”, “той”, “цей” – персонажі твору. Такий прийом допомагає письменникові реалізувати ефект власної участі у подіях, про які він розповідає: *“Безперечно, цей наївний велетень, причину всіх своїх нещаст і всіх зол взагалі бачить в особі того рудого... Взагалі ж цей велетень Андрієві рішуче сподобався і, далєбі, так само й Андрій йому.”*

Егоцентрична вказівка на особу жіночої статі, здійснена за допомогою займенника “ця”, майже не представлена на сторінках роману. Набагато частіше

референтом згаданого займенника виступає поняття “людина”. Використаний у авторському мовленні дейктив “ця” сприяє додатковій індексації образу того чи іншого важливого для розвитку подій персонажу: *“Проте він не уявляв, яку фатальну роль має ще відіграти ця симпатична людина в його житті.”* *“Андрієве серце кинулося, коли Охріменко інформував про цю людину.”*

Таким чином, антропорелевантні дейктиви займають помітне місце у мовній системі роману Івана Багряного “Сад гетсиманський”, адже вони є яскравим атрибутом мовлення персонажів і виступають орієнтирами у мовній картині світу тексту. Виявлення референтної віднесеності антропорелевантних дейктивів сприяє глибшому усвідомленню підтексту, який увиразнюється шляхом додаткової індексації персонажів. Дешифрація займенникових позначень героїв найчастіше відбувається у контексті слів автора, що дозволяє судити про наявність у тексті роману кількох координатних систем. Використання прямих і переносних значень дейктивів дозволяє письменникові створити у читача уявлення про власну причетність до колізій твору.

Узагальнюючи роль антропорелевантних займенникових маркерів художнього тексту, необхідно зазначити, що вони посідають суттєве місце у смисловій структурі твору, координуючи його ідейно-тематичне наповнення, виконують функції актуалізаторів компонентів мовленнєвої ситуації та елементів денотативного змісту висловлення. Сигніфікативна сфера індексальних одиниць охоплює вказівки на учасників комунікативного акту, відтворюючи різні аспекти сприйняття світу, що визначаються зосередженістю навколо індивідуального “я”, представленого у тексті роману кількома інваріантами: “я” оповідача та “я” персонажу.

Література

- Багряний І. Сад гетсиманський. – К.: Дніпро, 1992.
- Булаховський Л.А. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1977.
- Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я.Єрмоленко, С.П.Бибик, О.Г.Тодор. – К.: Либідь, 2001.
- Кравченко А.В. Вопросы теории указательности: Эгоцентричность. Дейктичность. Индексальность. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1992.
- Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н.Ярцев. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
- Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др. – М.: Наука, 1988.
- Філософський словник / В.І.Шинкарук. – К.: ГРУРЕ, 1989.